

Прокопенко Олена Антонівна,
*старший викладача кафедри психології управління
Центрального інституту післядипломної педагогічної
освіти ДВНЗ «Університет менеджменту освіти»*

ПРОФЕСІЙНА «Я-КОНЦЕПЦІЯ» МАЙБУТНЬОГО ФАХІВЦЯ ЕКОНОМІЧНОГО ПРОФІЛЮ

Анотація. У статті висвітлено проблему розвитку «Я-концепції» майбутніх економістів у процесі професійної підготовки. Наведено результати основних теоретичних підходів до дослідження розвитку «Я-концепції». Виділено три рівні сформованості професійної «Я-концепції» майбутнього фахівця та визначено специфічний зміст когнітивного, афективного і поведінкового компонентів професійної «Я-концепції».

Визначено, що професійна «Я-концепція» майбутнього фахівця економічного профілю – це сукупність його уявлень про себе як суб'єкта професійної діяльності в галузі економіки, на розвиток якої впливають умови навчання у вищих навчальних закладах, які мають сприяти формуванню професійного «Я-образу», адекватній самооцінці себе як майбутнього професіонала та появі професійно значущих якостей у навчальній діяльності.

Ключові слова: «Я-концепція», професійне становлення, професійна «Я-концепція».

Прокопенко Елена Антоновна

ПРОФЕСИОНАЛЬНАЯ «Я-КОНЦЕПЦИЯ» БУДУЩЕГО СПЕЦИАЛИСТОВ ЭКОНОМИЧЕСКОГО ПРОФИЛЯ

Аннотация. В статье освещена проблема развития «Я-концепции» будущих экономистов в процессе профессиональной подготовки. приведены результаты основных теоретических подходов к исследованию развития «Я-концепции». Выделены три уровня сформированности профессиональной «Я-концепции» будущего специалиста и определено специфическое содержание когнитивного, аффективного и поведенческого компонентов профессиональной «Я-концепции».

Определено, что профессиональная «Я-концепция» будущего специалиста экономического профиля — это совокупность его представлений о себе как субъекта профессиональной деятельности в области экономики, на развитие которой влияют условия обучения в высших учебных заведениях, которые должны способствовать формированию профессионального «Я-образа», адекватной самооценке себя как будущего профессионала и появлению профессионально значимых качеств в учебной деятельности.

Ключевые слова: «Я-концепция», профессиональное становление, профессиональная «Я-концепция».

Olena Prokopenko

PROFESSIONAL SELF-CONCEPT OF FUTURE SPECIALISTS OF ECONOMICS

Abstract. *The problem of development of «self-concept» of future economists in the process of professional training is uncovered in this article. The results of the main theoretical approaches to the study of the development of «self-concept» is given there. Three levels of formation of professional «self-concept» of the future specialist is allocated and to identify the specific contents of cognitive, affective and behavioural components of professional «self-concept».*

Specifies that the professional «I-concept» of future specialist of economic profile is a collection of his views itself as a subject of professional activity in the field of economy, the development of which is influenced by the conditions of training in higher educational institutions, which should promote the formation of professional «self-image», self-esteem of himself as a future professional and the emergence of professionally important qualities in educational activities.

Keywords: *«self-concept», professional formation, professional «self-concept».*

Постановка проблеми

Актуальність проблеми дослідження. У сучасних умовах підготовка висококваліфікованих спеціалістів суттєво змінилася в бік формування у них не стільки суми конкретних знань, умінь і навичок, скільки здатності орієнтуватись у складних обставинах професійної життєдіяльності, вміння адаптуватися у системі постійно оновлюваних вимог до професіонала. Метою професійної вищої освіти сьогодні є забезпечення умов підготовки конкурентоспроможних, мобільних фахівців, сприяння оптимізації їхнього професійного самовизначення. При цьому, з одного боку, необхідно задовольнити соціальне замовлення на якість фахівців, а з іншого – важливо зберегти унікальність їхньої особистості, закласти потенціал професійно-особистісного розвитку і прагнення до професійної самореалізації. Тобто майбутній спеціаліст економічного профілю має бути готовим розпочати свою професійну діяльність, маючи певний рівень професійної самосвідомості. У його концепції власної особистості мають бути представлені не лише знання, уміння та навички, необхідні для професії, а й усвідомлення ним професійних цінностей, без яких розвиток його особистості є неможливим. Тільки такий фахівець може розуміти своє місце у навколишньому середовищі і на цій основі прогнозувати наслідки своїх дій та вчинків.

Стан національної економіки та соціально-економічні перетворення в Україні вимагають оновлення системи підготовки високопрофесійних кадрів фінансово-економічних структур, яка, окрім власне загальноекономічної підготовки, повинна сприяти професійно-особистісному розвитку майбутніх фахівців.

Аналіз основних досліджень та публікацій

Теоретичний аналіз літератури й аналіз сучасного етапу змін у системі професійної освіти свідчить, що зміст прикладного компонента професійної

підготовки майбутніх фахівців економічного профілю не відповідає новим вимогам сьогодення. Останнє зумовлює потребу узагальнення теоретичного та практичного досвіду щодо створення й формування «Я-концепції» майбутніх спеціалістів економічних установ в цілому та, зокрема, оновлення теоретико-методологічних положень щодо зазначеної проблеми.

Чимало вітчизняних та зарубіжних наукових праць учених присвячено проблемі професіоналізації студентської молоді. Особливості здійснення професійного вибору та становлення особистості студента як суб'єкта професійної діяльності досліджені у працях К. Абульханової-Славської, А. Деркача, М. Дяченка, С. Максименка, А. Маркової, В. Міненко, В. Москаленко, Л. Кандибовича, В. Шадрикова, Д. Сьюпера, В. Юрченка та інших; на значенні здібностей, мотивів, установок та інтересів особистості студента як внутрішніх чинників успішної професіоналізації наголошено у наукових дослідженнях Б. Ананьєва, О. Асмолова, Дж. Голланда, Є. Климова, Т. Кудрявцева, О. Кокуна, О. Кривопишиної, В. Моляко, В. Панка, Н. Чепелевої, В. Шадрикова та інших; проблема формування та розвитку професійно важливих якостей, професіоналізму та самоактуалізації знайшла своє місце у працях А. Бандури, Т. Говорун, Е. Десі, Б. Еїтема (В. Eitam), Л. Карамушки, А. Маркової, В. Москаленко, Г. Ложкіна, В. Татенко, Е. Шпрангера та ін. Вплив соціальних чинників і виробничих потреб суспільства на процес професіоналізації висвітлено у наукових надбаннях авторів: К. Абульханової-Славської, В. Бодрова, О. Бондарчук, О. Журавльова, Є. Климова, В. Москаленко, М. Пряжнікова, Т. Титаренко та ін. Незважаючи на значну кількість досліджень щодо проблеми професіоналізації, психологічні особливості образу успішного фахівця як важливий чинник цього процесу недостатньо досліджений у психології. Частково досліджувана проблема знайшла своє відображення у дослідженнях: професійного «Я-образу» (О. Бикова, С. Дружилов, І. Кон, Н. Чепелева та ін.); уявлень про соціальну та професійну успішність (Дж. Аткинсон, Дж. Барг, А. Бандура, В. Капіца, В. Москаленко, С. Московічі, Л. Сохань, Р. Стернберг, М. Сурякова, Г. Тульчинський та ін).

У наукових дослідженнях приділялася відповідна увага й професійній підготовці фахівців фінансово-економічного профілю, зокрема, проблемам економічної освіти, економічного виховання, економічної соціалізації молодого покоління (В. Бобров, Л. Каніщенко, В. Москаленко, Н. Побірченко, І. Прокопенко та ін.); виявленню особливостей психолого-педагогічної підготовки фахівців у ВНЗ (Д. Дзвінчук, Г. Ковальчук, В. Козаков та ін.); формуванню комунікативних умінь у майбутніх економістів (Г. Славтіч, Т. Шепеленко та ін.); організації професійного навчання бакалаврів у фінансово-економічних коледжах (К. Беркита, Є. Калицький, О. Собчук та ін.). Водночас проблема формування особистісних якостей майбутнього економіста як умова становлення професійної «Я-концепції» майже не перебувала у фокусі дослідження українських науковців.

Мета роботи – визначити основні підходи до дослідження проблеми розвитку «Я-концепції» майбутніх економістів у процесі професійної підготовки.

Виклад основного матеріалу

Психологія «Я-концепції» як одна із соціально-психологічних схем особистості у теоретико-методологічному плані базується на положеннях феноменологічного підходу (гуманістичної психології), символічного інтеракціонізму та психоаналізу.

Ідея «Я-концепції» з'явилась у науковому обігу на межі ХІХ–ХХ ст. у зв'язку з уявленнями про дуалістичну природу людини як суб'єкта, який пізнає і об'єкт, який можна пізнати. Американський психолог В. Джеймс першим запропонував ідею «особистості та Я» і зробив суттєвий внесок у її розробку. Згідно з В. Джеймсом, «глобальне Я» (особистість) містить у собі емпіричний об'єкт (Me), який пізнається суб'єктивно оцінювальною свідомістю (I). «Я» як об'єкт складається з чотирьох аспектів: духовного, матеріального, соціального, тілесного, які у своїй сукупності утворюють унікальний та неповторний образ кожної людини, становлять основу уявлень про себе як про особистість.

У поняттєвому апараті представників психоаналітичної школи ще не використовується поняття «Я-концепція», натомість основою, ядром особистості вважається «Я». Починаючи з З. Фрейда, проблемам формування Я присвячено чимало праць. Зокрема, З. Фрейд основою розвитку особистості вважав психосексуальні стадії, Е. Еріксон – стадії психосоціальні. К. Хорні пов'язувала цей процес із соціальними стосунками між батьками і дітьми, а особливо, характером задоволення батьками потреби дитини у безпеці. В індивідуальній психології А. Адлера вперше обґрунтовано концепцію творчого «Я» як основи для створення власного стилю життя та подолання комплексу неповносправності.

У психоаналітичних теоріях «Я-ідеальне» формується завдяки аналітичній ідентифікації, рушійною силою якої є любов. Виховання відбувається нормально, поки совість і «Я-ідеальне» розвиваються гармонійно, поки існує гармонійність стосунків між вихователем і вихованцями. Коли дитину надмірно засуджують або карають, її агресивність спрямовується проти інших осіб. З іншого боку, завеликий вияв любові до дитини спрямовує її агресивність проти самої себе; дитина усвідомлює, що своєю негативною поведінкою вона завдає шкоди улюбленому вихователю.

Виникнення наукового поняття «Я-концепція» відбулося вже у 50-х рр. ХХ ст. та стало основним інтегративним принципом у феноменологічному підході (гуманістичній психології) завдяки працям К. Роджерса, А. Маслоу Г. Олпорта. На думку психологів-гуманістів, «Я-концепція» пов'язана з прагненням особистості бути причетною до певної соціальної групи (статевої, вікової, етнічної, соціально-рольової) і виявляється у різних способах її самореалізації⁶.

Зокрема, «Я-концепція» є основним поняттям феноменологічної психології та клієнт-центрованої психотерапії К. Роджерса. Він розумів її як частину феноменологічного поля або поля сприймання, основу на минулому життєвому досвіді, нинішніх подіях та сподіваннях на майбутнє, що полягає у розумінні

⁶ Дутчина О. Б. О профессиональной «Я-концепции» учителя / О. Б. Дутчина // Психологическая наука – практика: сб. науч. ст. — Хабаровск : Изд-во ХГПУ, 1999. — Ч. 1. — С. 92–96.

людиною самої себе. «Я-концепція» складається не лише з реального, а й з ідеального образу себе і може бути як позитивною, так і негативною. Найважливішою умовою розвитку позитивної «Я-концепції» є безумовна позитивна увага з боку найближчого соціального оточення.

Інший представник гуманістичної психології А. Маслоу визначав «Я-концепцію» як серцевину індивіда, його смаки, духовні цінності та життєві цілі. Для самоактуалізації – вершини розвитку особистості – дуже важливо зрозуміти власну сутність і діяти відповідно до неї.

Загалом, у гуманістичній психології «Я-концепція» характеризується положеннями: вона є одночасно і продуктом сприймань, і сукупністю уявлень, в яких містяться цінності соціокультурного середовища; «Я-концепція» відносно узгоджена у часі та ситуативних контекстах і, відповідно, має прогностичне значення; для зменшення неузгодженості між поточним життєвим досвідом і «Я-концепцією» використовуються різні захисні механізми; існує лише один мотиваційний потяг людини – потреба у самоактуалізації та підтриманні цінності власної «Я-концепції».

У школі символічного інтеракціонізму існує особливий погляд на «Я-концепцію». Зокрема, Ч. Кулі запропонував концепцію дзеркального «Я», у якій «Я-концепція» формується на основі зворотного зв'язку, що суб'єктивно інтерпретується та є основним джерелом знань людини про себе у процесі символічної взаємодії індивіда з первинними групами. Дж. Мід у своїй теорії «суспільного іншого» головною передумовою розвитку «Я-концепції» вважав здатність індивіда прийняти роль іншого з тим, аби його настановлення та ставлення до індивіда могли б бути ним оцінені та пояснені. Представники школи символічного інтеракціонізму вважали, що самосвідомість особистості та її «Я» є похідними спілкування, вони формуються в процесі соціалізації через засвоєння індивідом певної системи соціальних ролей, з якою пов'язані соціально-культурні знання і символи¹⁰.

У вітчизняній психології вивченням «Я-концепції» займалися багато відомих вчених (Б. Ананьєв, К. Альбуханова-Славська, Є. Белінська, І. Кон, В. Столін, П. Чамата, Є. Шорохова). Передусім це дослідження проблем самоставлення, самооцінки, самовизначення, уявлення особистості про себе в процесі спільної діяльності, вплив «Я-концепції» на мотивацію та соціально-психологічну адаптацію, розвиток професійного «Я психологів» і педагогів.

Так, П. Чамата¹⁷ підкреслював, що «Я-концепція», як і свідомість, виникають не від народження, а в процесі оволодіння власним тілом і перетворення звичайних дій на довільні.

На думку І. Кона⁸, цілісна «Я-концепція» формується у людини лише з початком професійної діяльності, коли вона набуває соціальної зрілості, а

¹⁰ Москаленко В. В. Соціальна психологія / В. В. Москаленко. – 2-ге вид. — К.: Центр навч. л-ри, 2008. — 688 с.

¹⁷ Чамата П. Р. Самосвідомість та її розвиток у дітей / П. Р. Чамата. — К.: Рад. шк., 1958. — 44 с.

⁸ Кон И. С. Психология половых различий / И. С. Кон // Вопросы психологии. — 1991. — № 2. — С. 47–57.

неузгодженість образу «Я»¹⁴ характеризує юнацький вік, коли є яскраво виражені суперечності між очікуваннями у різних сферах діяльності, у яких юнак відіграє різні соціальні ролі.

Крім того, психологи розглядають три функціонально-рольові аспекти «Я-концепції»:

1. «Я-концепція» як засіб забезпечення внутрішньої узгодженості. Спираючись на концепцію, згідно з якою людина завжди іде шляхом досягнення максимальної особистісної узгодженості, можна стверджувати, що суттєвим фактором «Я-концепції» є те, що особистість думає про себе.

2. «Я-концепція» як інтерпретація досвіду на основі уявлень особистості про себе та свою поведінку.

3. «Я-концепція» як сукупність очікувань подій, що мають відбутися.

Отже, на сьогодні «Я-концепція» у психологічній науці визначається як система уявлень людини про себе, пов'язана із їхньою оцінкою⁵. Відповідно, у структурі «Я-концепції» виділено три компоненти: когнітивний – образ своїх дій, здібностей, зовнішності і соціальної значущості; афективний – самоповага, самолюбство; оціночно-вольовий – прагнення підвищити самооцінку та здобути повагу.

Крім того, лишається поширеним визначення «Я-концепції» як сукупності настановлень особистості, спрямованих на себе. Тоді, за аналогією з атитюдом, вона складається з когнітивного аспекту – образу «Я», що полягає у змісті уявлень людини про себе; емоційно-оціночного – емоційне ставлення до особистості в цілому, або її окремих аспектів, зокрема; поведінкового – характеризує прояви попередніх двох аспектів у поведінці та спілкуванні.

Серцевиною «Я-концепції» є оцінний компонент, що зазвичай називається самооцінкою. Відповідно, позитивна «Я-концепція» характеризується високою самооцінкою, самоповагою і відчуттям власної цінності. Синонімом негативної «Я-концепції» є негативне ставлення до себе, низька самооцінка, відчуття власної неповносправності.

У науковій літературі немає єдиної схеми пояснення складної будови «Я-концепції». На думку Р. Бернса² її основними формами є «Я-реальне» – уявлення про себе в теперішньому часі, «Я-ідеальне» – уявлення про те, яким би хотів бути індивід в певних конкретних умовах та «Я-дзеркальне» – яким мене бачать інші. Кожна з цих модальностей містить у собі низку аспектів: фізичне «Я», соціальне «Я», розумове «Я», емоційне «Я». Розбіжності між ідеальним і реальним «Я» є основою для самооцінювальних почуттів та важливим джерелом самореалізації та орієнтиром самовиховання особистості, проте суттєві розбіжності між ними можуть призвести до внутрішньо особистісних конфліктів і негативних переживань.

¹⁴ Столин В. В. Самосознание личности / В. В. Столин. — М. : Изд-во МГУ, 1983. — 286 с.

⁵ Головин С. Ю. Словарь практического психолога / С. Ю. Головин. — 1998.

² Бернс Р. Развитие «Я-концепции» и воспитание / Р. Бернс. — М. : Педагогика, 1986. — 421 с.

Г. Хіггінс з колегами⁷ виділяють два параметри, які диференціюють різні самопрезентації та орієнтири. Перший – сфера «Я» — необхідний для розмежування атрибутів, якими людина насправді володіє (Я-реальне), атрибутів, які вона прагне мати (Я-ідеальне) і атрибутами, що характеризують обов'язок і зобов'язання (Я-необхідне). Другий параметр розмежовує різні погляди, з яких людину можна розглядати: особистісна позиція людини і позиція значущого іншого. При об'єднанні цих параметрів утворюється класифікаційна система, що містить два погляди на «Я» (реальна/власна і реальна/чужа) та чотири види особистісних орієнтирів (ідеальні/власні, ідеальні/чужі, необхідні/власні, необхідні/чужі).

В цілому ж «Я-концепція» є не статичним, а динамічним утворенням. У людини присутні багато образів «Я», що змінюють один одного, втрачають своє значення у свідомості, чи, навпаки, актуалізуються. Суб'єктивно переживання наявності власного «Я» виражається у головних функціях «Я-концепції»:

- самоідентичності – цілісності «Я» – почуття тотожності особистості самій собі у минулому, теперішньому і майбутньому;
- активності «Я» – почуття власної автономності та незалежності від інших;
- захисту «Я» – почуття власної гідності;
- самовдосконалення «Я» – почуття надії та спрямованості на мету.

Насьогодні триває пошук критеріїв розмежування понять «Я-концепція» та «самосвідомість». У науковій психологічній і педагогічній літературі вони часто використовуються як синоніми, проте у деяких дослідженнях «Я-концепція» вважається результатом, підсумковим продуктом процесів самосвідомості.

Проаналізувавши вітчизняні та зарубіжні підходи до «Я-концепції», приходимо до висновку, що ця проблема здебільшого висвітлюється відносно вікових аспектів формування «Я-концепції» переважно у дитячому та підлітковому віці. Окремі роботи присвячені вивченню самосвідомості та образу «Я» юнаків. Зокрема, у них зроблено акцент на важливості професійного самовизначення у розвитку та самореалізації особистості. Причому проблема професійного самовизначення, а отже і формування професійної «Я-концепції» є міждисциплінарною, тобто вивчається психологами, соціологами та педагогами в контексті психологічних особливостей професійного становлення, соціально-демографічних характеристик вікових і професійних груп, а також окреслення шляхів формування особистісних рис та якостей в процесі підготовки до професійної діяльності.

Професійне становлення – це самовизначення стосовно напрацьованих у суспільстві і свідомо прийнятих людиною критеріїв професійності. Це процес формування особистістю свого ставлення до професійно-трудоного середовища і спосіб її самореалізації. Професійне становлення складає більшу частину

⁷ Карпинский К. В. Психология жизненного пути личности: учеб. пособие / К. В. Карпинский. — Гродно : ГрГУ, 2002. — 167 с.

індивідуального розвитку особистості, воно нерозривно пов'язано з віковим розвитком і розвитком особистості в цілому. Відповідно, професійний та особистісний розвиток є невіддільними – в їх основі лежить принцип саморозвитку, що зумовлює здатність людини перетворювати власну життєдіяльність у предмет практичного перетворення.

Більшість психологів і педагогів вважають старший юнацький вік головним у становленні професійної спрямованості і професійної самосвідомості. Це основний етап професіоналізації, період побудови життєвої стратегії, що спирається на рефлексію та співвіднесення своїх індивідуальних здібностей, статусних, вікових особливостей та домагань із вимогами суспільства. Оволодіваючи професійними знаннями, уміннями та навичками, майбутні фахівці уточнюють уявлення про свої можливості, норми й еталони поведінки, пізнають систему цінностей і образ життя, властивий обраній ними галузі професійної діяльності¹¹. Життєвий шлях, окреслений для себе особистістю не просто набір фіксованих бажаних життєвих позицій, а й певна гнучка лінія, пов'язана з реалізацією своїх очікувань у часі.

Одним із основних понять теорії В. Франкла є поняття долі, як комплексу біологічних, психологічних і соціальних факторів, які обмежують свободу вибору людиною життєвого шляху. Особливу увагу він приділив дослідженню соціальної долі як низки макросоціальних і мікросоціальних чинників (соціальні ролі, сім'я, соціальне оточення, суспільство, історична епоха), які створюють загальну канву життєвого шляху особистості¹⁶.

Б. Ананьєв визначив основні складові життєвого шляху – події та фази: фаза підготовки до самостійного життя, його старт, кульмінація (акме) і фініш.

Зокрема, на думку С. Рубінштейна, життєвий шлях – це історія становлення особистості в певному суспільстві, що має певні соціальні закономірності, «суттєвими, основними і провідними для людини в цілому є не біологічні, суспільні закономірності її розвитку». Основною одиницею життєвого шляху він вважав подію, а психологічною сутністю – спрямованість особистості. Аналогічних поглядів дотримуються й російські психологи О. Леонтєв, Л. Божович, Б. Ломов³, вони пов'язують смисл життя з провідним життєвим мотивом і спрямованістю особистості як сукупністю мотивів у мотиваційно-смисловій сфері особистості. Відповідно, можна стверджувати, що спрямованість особистості в процесі активної життєдіяльності об'єктивується у загальній смисловій спрямованості індивідуального життєвого шляху.

Подібного погляду дотримується і Т. Титаренко, яка вважає, що життєвий шлях людини завжди поєднує біографічне та історичне; проектуючи свою життєву перспективу особистість накладає на сучасні їй історичні події

¹¹ Пряжников Н. С. Профессиональное и личностное самоопределение / Н. С. Пряжников. — М. : Изд-во Ин-та практ. психологии ; Воронеж : МОДЭК, 1996. — 256 с.

¹⁶ Франкл В. Воля к смыслу / В. Франкл ; пер. с англ. — М. : Апрель-Пресс, ЭКСМО-Пресс, 2000. — 368 с. (Серия «Психологическая коллекция»).

³ Божович Л. И. Избранные психологические труды. Проблемы формирования личности / Л. И. Божович ; за ред. Д. И. Фельдштейн. — М. : Международная пед. академия, 1995. — 209 с.

відбиток власних думок, інтересів і рішень, віддзеркалюючи водночас і зворотній вплив своєї доби, ровесників, соціуму¹⁵.

Проаналізувавши підходи до визначення життєвого шляху особистості, приходимо до висновку, що вибір професії у цьому сенсі є важливою подією та стартом самостійного життя, що значною мірою визначає соціальну долю людини та формує професійну «Я-концепцію». Зокрема, автор популярної зарубіжної теорії професійного розвитку Д. С'юпер⁹ розглядає вибір професії як важливу подію, в основі якої лежить «Я-концепція» особистості.

Професійна «Я-концепція» поруч із професійною ідентифікацією і професійно-особистісною компетентністю є важливим компонентом професійного самовизначення та життєвого шляху особистості в цілому⁴.

На основі визначень «Я-концепції» та підходів до професійного самовизначення можна описати професійну «Я-концепцію» особистості через такі поняття, як:

- частина – ціле стосовно «Я-концепції»;
- складова частина професійного становлення і розвитку особистості;
- сукупність уявлень фахівця про себе як суб'єкта професійної діяльності;
- смисл «Я» професіонала;
- багаторівневе та багатокомпонентне утворення⁶.

Таким чином, професійна «Я-концепція» відображає настановлення особистості на виконання певних професійних функцій, пов'язана з її бажанням належати до певної професійної спільноти та виявляється у прагненні самореалізуватися як фахівець певної галузі.

Загалом сфера вияву професійної «Я-концепції» як сфери життєдіяльності, більше конкретизована і розглядається в контексті професійного розвитку і становлення суб'єкта діяльності. Проте як професійна «Я-концепція», так й «Я-концепція» в цілому мають однакову структуру (когнітивний, афективний, поведінковий компоненти), форми прояву (реальне «Я», ідеальне «Я») та якісний характер (позитивна і негативна «Я-концепція»).

У контексті нашого дослідження доцільно детально зупинитися на особливостях формування позитивної «Я-концепції», адже основною метою підготовки у вищих навчальних закладах є професіоналізація – підготовка висококваліфікованих фахівців, впевнених у своїх силах та професійних можливостях. Позитивна професійна «Я-концепція» – це структуроване уявлення про себе як про професіонала. У будь-якої людини за умови

¹⁵ Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. — К. : Либідь, 2003. — 376 с.

⁹ Михайлов И. В. Проблема профессиональной зрелости в трудах Д. Сьюпера / И. В. Михайлов // Вопросы психологии. — 1975. — № 5.

⁴ Василец М. В. Структурный анализ профессиональной «Я-концепции» студентов-менеджеров / М. В. Василец. — М. : МОСУ, 2003. — 37 с.

⁶ Дутчина О. Б. О профессиональной «Я-концепции» учителя / О. Б. Дутчина // Психологическая наука – практика: сб. науч. ст. — Хабаровск : Изд-во ХГПУ, 1999. — Ч. 1. — С. 92–96.

позитивного самосприйняття підвищується впевненість у собі, ефективність професійного навчання, задоволеність своєю професією, зростає прагнення до самореалізації. Критеріями позитивної професійної «Я-концепції» є відповідність особистості вимогам посадової інструкції, обраного нею фаху, а також задоволеність виконанням своїх професійних обов'язків.

У вітчизняній психології шляхи розвитку позитивної професійної «Я-концепції» представлені рівневою структурою, яка відображає особливості різних типів професійної діяльності та їх зміну залежно від якісних характеристик «Я-концепції»⁴.

Таблиця

**Рівні становлення професійної «Я-концепції»
та якісна характеристика її структури**

№ з/п	Рівень і зміст «Я-концепції»	Характеристика професійної «Я-концепції»
1	Агармонійний – у структурі «Я-концепції» зв'язки слабкі або відсутні, характерне спрощене розуміння себе та інших, рефлексія практично відсутня	Непродуктивна – неможливість досягнення цілей діяльності
2	Дисгармонійний – зміст структури «Я-концепції» характеризується наявністю певних зв'язків, але в цілому вона має або виражений суперечливий характер, або відрізняється домінуванням певних компонентів і якостей, тому діапазон стосунків зі світом коливається від безініціативного до активного	Репродуктивний – досягнення цілі діяльності шляхом реалізації усталеного набору професійних технологій
3	Змішаний – поєднання характеристик дисгармонійного і оптимального рівнів	Змішаний – поєднання репродуктивного і продуктивного способів діяльності
4	Оптимальний – структурні зв'язки «Я-концепції» стійкі та узгоджені, відсутнє домінування певних компонентів, виявляється прагнення до самореалізації	Продуктивний – високий ступінь досягнення цілей діяльності
5	Гармонійний – у структурі «Я-концепції» стійкі та виражені зв'язки, діалогічна модель стосунків зі світом, самореалізація у різних сферах професійної діяльності із використання різних способів досягнення особистісно і суспільно важливих цілей	Творчий – оригінальне досягнення цілей діяльності з високим ступенем новизни, подолання «бар'єру минулого досвіду»

Рівнева структура професійної «Я-концепції», її зв'язок із психологічними особливостями вікових періодів і змісту освітньої підготовки дають можливість стверджувати, що становлення професійної «Я-концепції», як і «Я-концепції» в

⁴ Василюк М. В. Структурний аналіз професійної «Я-концепції» студентів-менеджерів / М. В. Василюк. — М. : МОРУ, 2003. — 37 с.

цілому, не є статичним процесом, а динамічно розвивається протягом життя і залежить від індивідуальних характеристик особистості.

У розвитку професійної «Я-концепції» згідно з моделлю, запропонованою американським психологом Д. С'юпером, виділяють п'ять основних етапів, тісно пов'язаних із віковою періодизацією:

1. Етап росту (до 14 років) – розвиток первинних професійно релевантних здібностей та інтересів, закладаються основи професійної «Я-концепції».

2. Етап дослідження (15–24 роки) – відбувається подальша диференціація професійної «Я-концепції», кристалізуються та визначаються професійні уподобання.

3. Етап зміцнення кар'єри (25–44 роки) – стадія консолідації розпочинається по завершенні професійної освіти, характеризується адаптацією життєвих і професійних цілей до реальних можливостей, прагненням до стабільної професійної позиції.

4. Етап збереження досягнутого (45–64 роки) – визначається прагненням утримати набутий професійний статус, проте ставлення до обраного фаху може бути як позитивним, так і негативним.

5. Етап спаду (після 65 років) – стадія пенсіонерства пов'язана із відходом від професійної діяльності, а часто і з появою нових професійних інтересів.

Іншою поширеною періодизацією професійного вибору у зарубіжній науці є концепція Елі Гінзберга¹³. Він виділяє у цьому процесі три стадії: стадію фантазії (до 11 років) – дитина планує свою професійну діяльність незалежно від своїх здібностей, керуючись емоційними уподобаннями «подобається/не подобається»; гіпотетичну стадію (11–17 років) – майбутній професійний вибір стає більш свідомим, у цьому домінує когнітивний компонент; реалістична стадія (від 17 років) характеризується свідомим вибором професії, плануванням кар'єри і перспектив професійної діяльності. Відповідно, на останній стадії основним стає поведінковий компонент професійного вибору.

У вітчизняних психолого-педагогічних дослідженнях існують подібні періодизації професійного розвитку, зокрема, у дослідженнях Л. Головей було встановлено, що основою для адекватного професійного вибору є формування пізнавальних інтересів і професійної спрямованості. У цьому процесі вона виділяє чотири етапи¹².

Спочатку, у віці 12–13 років інтереси підлітків характеризуються високою мінливістю, вони мало інтегровані, не пов'язані зі структурою індивідуально-психологічних особливостей та є переважно пізнавальними. На другому етапі (14–15 років) підвищується інтеграція професійних інтересів. У віці 16–17 років професійні інтереси диференціюються відповідно до статі, спостерігається об'єднання пізнавальних і професійних інтересів. Четвертий етап – етап первинної

¹³ Самоукина Н. В. Психология и педагогика профессиональной деятельности / Н. В. Самоукина. — М. : ТАНДЕМ, ЭКСМО, 1999. — 352 с.

¹² Реан А. А. Социальная педагогическая психология / А. А. Реан, Я. Л. Коломинский. — СПб. : Питер, 2001. — 416 с.

професіоналізації, присвячений звуженню професійних інтересів, визначеною сформованою професійною спрямованістю і вибором професії. Саме інтереси останнього етапу складають основу для формування професійної спрямованості особистості і адекватного професійного вибору.

На думку Е. Клімова, формування особистості є процесом утворення особливого типу системних відносин протягом усього життєвого шляху. У зв'язку з цим він виділяє основні фази розвитку професіонала, які, на його думку, практично не пов'язані з віковою періодизацією. Спочатку відбувається професійна орієнтація, за якою слідує фаза оптації, яка характеризується стурбованістю необхідністю вибору (чи перевибору) професії. Наступною є фаза адепта, або старту професіоналізації, залежно від виду професії ця фаза може тривати багато років або ж обмежуватися інструктажем. На фазі адаптації відбувається звикання молодого фахівця до нового місця роботи, а у процесі інтерналізації вже досвідчений фахівець може самостійно виконувати свої професійні функції. З набуттям досвіду людина переходить у фазу майстерності, вона стає універсалом у своїй професійній галузі. Разом із цими фазами можуть спостерігатися фази авторитету і наставництва, характерними рисами яких є організаторські та педагогічні здібності.

Е. Клімов окреслює вісім основних факторів, що визначають професійний вибір: 1) позиція старших, родини; 2) позиція ровесників; 3) позиція шкільного педагогічного колективу; 4) особистісні професійні і життєві плани; 5) прагнення суспільного визнання; 6) здібності та їх розвиток; 7) інформованість про ту чи іншу професійну діяльність; 8) особистісні інтереси та нахили.

У теорії професійного розвитку Д. С'юпера індивідуальні професійні уподобання та види кар'єри можна розглядати як спроби людини здійснити свою «Я-концепцію». «Я-концепція» представлена усіма твердженнями, які особистість хоче розповісти про себе. Все, що людина може сказати стосовно своєї професії, визначає її професійну «Я-концепцію». Ті характеристики, які є спільними для її загальної та професійної «Я-концепції», утворюють словник понять, що може бути використаний для професійного вибору.

Тісно з теорією професійного розвитку пов'язана типологічна теорія Дж. Голланда. Згідно з нею, професійний вибір зумовлений тим, який тип особистості був сформований протягом попередніх років життя. Дж. Голланд виділяє шість типів особистості: реалістичний, дослідницький, артистичний, соціальний, підприємницький, конвенційний, кожен з яких є результатом типової взаємодії культурних і особистісних факторів, зокрема батьків, фізичного оточення, спадковості. На основі цих факторів формуються певні здібності, що зумовлюють внутрішній вибір конкретної професії.

У теорії компромісу з реальністю Е. Гінзберга зазначається, що у професійному становленні найважливішим етапом є вибір професії та підтримка позитивного іміджу обраного фаху у перші роки професійного навчання. На думку Гінзбурга, вибір кар'єри не обмежується вибором професії, відповідно, професійне становлення триває протягом усього життя. Причому представники незаможних

соціальних груп і національних меншин мають менше свободи у виборі професії, ніж заможні молоді люди. Вони часто змушені іти на компроміс зі своїми бажаннями і адаптувати їх до життєвих реалій.

Ця теорія тісно пов'язана із реаліями сучасної України, де серед незаможних молодих людей домінує настановлення: «Не важливо, до якого вищого навчального закладу вступити, аби лише вступити». Особливо ця тенденція означилась останніми роками, коли у абітурієнтів є можливість подавати документи до різних навчальних закладів, навіть до тих, де майбутній студент не планує навчатися. Окрім незручностей організації вступної кампанії, це створює додаткові складності для майбутнього молодих людей, адже вони ще можуть не усвідомлювати те, що після закінчення навчального закладу вони будуть працювати на нецікавій роботі, або витратити час на здобуття нової спеціальності.

Важливим моментом у розвитку позитивної професійної «Я-концепції» майбутніх економістів є перебіг процесу економічної соціалізації, в контексті якої російський психолог О. Козлова вивчала становлення економічної свідомості, яка є чи не найважливішим компонентом професійної «Я-концепції» студентів економічних спеціальностей. Вона розглядає економічну соціалізацію як багатокомпонентний процес, що складається з когнітивної, афективної та конативної (поведінкової) складових¹.

Конативна (поведінкова) змінна економічної соціалізації характеризується елементами трудової та споживацької поведінки. Елементами споживацької поведінки є рівень споживчих ресурсів, значна зовнішня залежність купівельних спроможностей, планування покупок і їх вибір; характеристики трудової поведінки: традиційна трудова діяльність, домашня праця, самообслуговування; професійна діяльність; планування фінансового доходу. Емоційна змінна економічної соціалізації являє собою емоційне ставлення особистості до економічної реальності. Воно може бути як позитивним, так і негативним. Когнітивна змінна економічної соціалізації характеризується адекватністю економічних уявлень і поінформованістю особистості про економічну реальність.

Аналіз професійної «Я-концепції» у її зв'язку із «Я-концепцією» особистості в цілому дає змогу визначити специфічний зміст когнітивного, афективного і поведінкового компонентів професійної «Я-концепції». Зокрема, до *когнітивної* складової входять знання, уміння та навички, отримані у процесі професійної підготовки; образ своєї професії, уявлення про її перспективність і можливості кар'єрного росту. *Афективний* компонент професійної «Я-концепції» полягає у ставленні до обраного фаху, своїх професійних обов'язків, самоповазі, стресостійкості, а також самооцінки, сформованої в результаті об'єктивних обставин і суб'єктивного відчуття успішності на професійній ниві. *Поведінковий* компонент професійної «Я-концепції» характеризується

¹ Авер'янова Г. М. Кишенькові гроші як фактор економічної соціалізації підлітків / Г. М. Авер'янова // Психологія: зб. наук. пр. — К. : НПУ ім. М. Драгоманова, 2002. — Вип. 18. — С. 87–96.

насамперед індивідуальним стилем діяльності, вмінням розв'язувати професійні задачі та конфлікти, навичками саморегуляції тощо. Розвиток усіх цих компонентів і формування позитивного образу фахівця-економіста є запорукою становлення позитивної «Я-концепції» майбутніх спеціалістів економічного профілю.

В цілому можна виділити три рівні сформованості професійної «Я-концепції» студентів, зокрема студентів економічного профілю.

Низький рівень професійної «Я-концепції» (негативна «Я-концепція») характеризується переоцінюванням власних можливостей у виборі професії, ідеалізацією обраного фаху, який у процесі навчання реально окреслюється і не відповідає первинним очікуванням студента, відсутністю пізнавальних інтересів у обраній галузі, низькою самооцінкою та негативним ставленням до професії. Негативна професійна «Я-концепція» може бути властива як студентам перших курсів, так і старшокурсникам, після початку ними самостійної трудової діяльності. Вона зазвичай веде до негативного ставлення до навчання, небажання відвідувати лекційні та практичні заняття, а нерідко й до зміни професії.

Середній рівень професійної «Я-концепції» характерний для студентів, які свідомо обирали майбутню професію як перспективну, таку, що зможе забезпечити фінансову стабільність, вони мають пізнавальні інтереси у деяких (часто практичних) навчальних дисциплінах, більшість завдань, пов'язаних з професійною діяльністю виконують стереотипно, однозначно і некреативно. Самооцінка студентів із середнім рівнем професійної «Я-концепції» є нестійкою і коливається від заниженої до завищеної. Зазвичай зустрічається серед студентів, які ще не мають самостійного досвіду професійної діяльності, недостатньо орієнтуються в обраній спеціальності.

Високий рівень професійної «Я-концепції» (позитивна професійна «Я-концепція») характерний для студентів, які свідомо обрали майбутній фах, пройшли допрофесійну підготовку (у спеціалізованих школах, підготовчих курсах, безпосередньо на робочому місці). У них чітко сформований образ професії, а очікування стосовно професійної діяльності відповідають реальним обставинам і можливостям. Студенти з позитивною професійною «Я-концепцією» орієнтовані на отримання як практичних вмінь і навичок, так і теоретичних знань, вони цікавляться фаховою літературою, прагнуть до самореалізації та самовдосконалення в обраній професії та суміжних з нею галузях діяльності.

Висновки

Отже, професійна «Я-концепція» – це частина загальної «Я-концепції» особистості, яка осмислюється та аналізується у зв'язку з професією під впливом об'єктивних і суб'єктивних факторів.

Професійна «Я-концепція» студентів економічного профілю – це сукупність його уявлень про себе як суб'єкта професійної діяльності в галузі економіки, на розвиток якої впливають умови навчання у вищих навчальних

зкладах, які мають сприяти формуванню професійного «Я-образу», адекватної самооцінки себе як майбутнього професіонала та появу професійно значущих якостей у навчальній діяльності.

Насьогодні, коли система освіти в цілому зазнає суттєвих змін, робиться наголос на необхідності професійної спеціалізації ще у межах загальної середньої освіти, а поруч із гуманітарними й природничо-математичними класами у спеціалізованих школах відкриваються ще й економічні класи, зростає роль допрофесійної підготовки майбутніх економістів, а вищі навчальні заклади отримують більше можливостей для формування позитивної «Я-концепції» студентів економічних спеціальностей.

Перспективи подальших досліджень у цьому напрямі

Розробити й апробувати пілотажне дослідження щодо розвитку професійної «Я-концепції» студентів економічного напрямку. Дослідити психологічні чинники розвитку професійного становлення майбутніх економістів. Дослідити емпіричну щодо розвитку «Я-концепції» майбутніх професіоналів.

Список використаних джерел

1. Авер'янова Г. М. Кишенькові гроші як фактор економічної соціалізації підлітків / Г. М. Авер'янова // Психологія: зб. наук. пр. — К.: НПУ ім. М. Драгоманова, 2002. — Вип. 18. — С. 87–96.
2. Бернс Р. Развитие «Я-концепции» и воспитание / Р. Бернс. — М.: Педагогика, 1986. — 421 с.
3. Божович Л. И. Избранные психологические труды. Проблемы формирования личности / Л. И. Божович; за ред. Д. И. Фельдштейн. — М.: Международная пед. академия, 1995. — 209 с.
4. Василец М. В. Структурный анализ профессиональной «Я-концепции» студентов-менеджеров / М. В. Василец. — М.: МОСУ, 2003. — 37 с.
5. Головин С. Ю. Словарь практического психолога / С. Ю. Головин. — 1998.
6. Дутчина О. Б. О профессиональной Я-концепции учителя / О. Б. Дутчина // Психологическая наука – практике: сб. науч. ст. — Хабаровск: Изд-во ХГПУ, 1999. — Ч. 1. — С. 92–96.
7. Карпинский К. В. Психология жизненного пути личности: учеб. пособие / К. В. Карпинский. — Гродно: ГрГУ, 2002. — 167 с.
8. Кон И. С. Психология половых различий / И. С. Кон // Вопросы психологии. — 1991. — № 2. — С. 47–57.
9. Михайлов И. В. Проблема профессиональной зрелости в трудах Д. Сьюпера / И. В. Михайлов // Вопросы психологии. — 1975. — № 5.
10. Москаленко В. В. Соціальна психологія / В. В. Москаленко. — 2-ге вид. — К.: Центр навч. л-ри, 2008. — 688 с.
11. Пряжников Н. С. Профессиональное и личностное самоопределение / Н. С. Пряжников. — М.: Изд-во Ин-та практ. психологии; Воронеж: МОДЭК,

1996. — 256 с.

12. Реан А. А. Социальная педагогическая психология / А. А. Реан, Я. Л. Коломинский. — СПб. : Питер, 2001. — 416 с.

13. Самоукина Н. В. Психология и педагогика профессиональной деятельности / Н. В. Самоукина. — М. : ТАНДЕМ, ЭКСМО, 1999. — 352 с.

14. Столин В. В. Самосознание личности / В. В. Столин. — М. : Изд-во МГУ, 1983. — 286 с.

15. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. — К. : Либідь, 2003. — 376 с.

16. Франкл В. Воля к смыслу / В. Франкл ; пер. с англ. — М. : Апрель-Пресс, ЭКСМО-Пресс, 2000. — 368 с. (Серия «Психологическая коллекция»).

17. Чамата П. Р. Самосвідомість та її розвиток у дітей / П. Р. Чамата. — К. : Рад. шк., 1958. — 44 с.

Olena Prokopenko

PROFESSIONAL SELF-CONCEPT OF FUTURE SPECIALISTS OF ECONOMICS: MAIN CONCEPTUAL APPROACHES

The problem of development of «self-concept» of future economists in the process of professional training is uncovered in this article. The results of the main theoretical approaches to the study of the development of «self-concept» is given there.

Three levels of formation of professional «self-concept» of the future specialist is allocated and to identify the specific contents of cognitive, affective and behavioural components of professional «self-concept».

Specifies that the professional «I-concept» of future specialist of economic profile is a collection of his views itself as a subject of professional activity in the field of economy, the development of which is influenced by the conditions of training in higher educational institutions, which should promote the formation of professional «self-image», «self-esteem» of himself as a future professional and the emergence of professionally important qualities in educational activities.

Psychology «self-concept» as one of the social and psychological identity schemes in theoretical and methodological terms based on the provisions of the phenomenological approach (humanistic psychology), symbolic interactionism and psychoanalysis.